

ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

«Մօզզաուրի» ամսագիրը.—Նրա յօդուածները հալերին վերաբերեալ.—
«Վրացի-լուսաւորչականների» հարցը.—Բանաստեղծ Վաժա-Փշաւեան.—Վի-
պագիր Արազվիսպիրելին.—Վրաց բարձր հոգեւորականութիւնը.—Մի անձ-
նուէր երաժշտագէտ.—Գարձեալ ազգայնութեան հարցերը

Ներկայ 1901 թուականին վրաց մամուլը հարստացաւ մի
նոր, մասնագիտական պարբերական հրատարակութեամբ։ Դա
պ. Ի. Ռոստոմաշվիլիի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Մօզզա-
ուրի» (ճանապարհորդ) ամսագիրն է, որ նպատակ ունի տալու
գիւրամատչելի յօդուածներ Վրաստանի պատմութեան, հնագի-
տութեան, ազգագրութեան և աշխարհագրութեան մասին։ Հրա-
տարակութիւնը պատկերազարդ է, բաղկացած մօտ 100 միջա-
դիր երեսից։ Մինչև օրս լոյս տեսած համարների հիման վրայ
կարելի է վկայել որ «Մօզզաուրին» մի հետաքրքիր և օգտա-
կար օրգան է վրաց հասարակութեան համար. նրա բազմա-
կողմանի և միևնոյն ժամանակ դիտմամբ շատ պարզ գրուած
յօդուածները կարդացելու են հաճոյքով։ Այդ բանին քիչ չէ
նպաստում և այն հանգամանքը, որ յօդուածները լինում են
կարճ, մի քանի երեսից բաղկացած, որ մեծ առաւելութիւն է
այդպիսի հանրամատչելի, ժողովրդական ընթերցանութեանը
ծառայող հրատարակութիւնների համար։ Չէ կարելի նոյնպէս
չը շնորհաւորել պ. Ռոստոմաշվիլիի մի յաջող ձեռնարկութիւնը
—«Վրաստանի պատմութիւնը (սիստեմական)՝ հասարակ ժողո-
վրդի համար գրուած», որ տպագրւում է ամսագրի յաւելուա-
ծում։ Աւելացնենք նոյնպէս որ «Մօզզաուրում» տպւում են
նաև պատմական վէպիկներ, պօէմաներ և ոտանաւորներ։

Վրաց նոր ամսագրի բազմազան յօդուածներից հայերիս
համար առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում երկուսը
—պ. Իւստինէ Աբուլաձէի «Վրաց մի մատեանի հին հայերէն
թարգմանութիւնը» և պ. Զ. Զիճինաձէի «Հարաւային Վրաս-

տանը»։ Պ. Աբուլաձէն, ինչպէս երևում է նրա յօդուածից, պատրաստել է տպագրութեան համար մեր հին մատենագիրներից մէկի՝ Զուանչիրի՝ «Համառօտ պատմութիւն վրաց» գրքի վրացերէն թարգմանութիւնը*)։ Զուանչիրի գրած Վրաստանի պատմութիւնը հասնում է մինչև ութերորդ դարի սկիզբը, այն է մինչև Արչիլ II թագաւորի մահը (688—718 թ.), բայց հայերէն մատենը ունի նաև յաւելուած, որի մէջ այդ պատմութիւնը հասնում է մինչև 12-րդ դարի սկիզբը։ Այդ մատենի վրացերէն ընագիրը մինչև օրս ոչ մի տեղ չէ գտնուել։ Յայտնի չէ նոյնպէս, թէ ով է վերածել այդ գիրքը հայերէնի։ Մատենանի վրացերէնից թարգմանուած լինելը ապացուցանւում է պ. Աբուլաձէի կարծիքով նախ նրանով, որ Զուանչիրը, ըստ վրաց ուրիշ գրաւոր աղբիւրների, յիշեալ Արչիլ II թագաւորի եղբոր փեսան էր, երկրորդ՝ հայերէն ընագրի շատ անհասկանալի, աղաւաղուած տեղերը հասկանալի են դառնում միայն վրաց ուրիշ պատմական աղբիւրների հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վրայ և երրորդ՝ մատենանի մէջ սաստիկ զգացւում է վրաց լեզուի ազդեցութիւնը և շատ մութ տեղեր պարզւում են նոյնպէս այդ լեզուի օգնութեամբ։

Մատենան ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, որ կատարել է Պետերբուրգում 1851 թ. յայտնի հայագէտ և վրացագէտ ակադեմիկոս Բրօսսէն, պարունակում է իր մէջ, պ. Աբուլաձէի ասելով, բազմաթիւ խոշոր սխալներ։ «Այդ պատճառով Զուանչիրի մատենան վրացերէնի թարգմանելիս,—նկատում է պ. Աբուլաձէն—ես ուղղեցի նոյնպէս հայերէն տեքստի (ընագրի) աղաւաղուած տեղերը, ինչպէս նաև այն սխալները, որոնց մէջ ընկել է ակադեմիկոս Բրօսսէն»։

Թարգմանիչը պահպանել է նոյնպէս իր աշխատութեան մէջ Բրօսսէի այլ և այլ ծանօթութիւններն ու նկատողութիւնները, լուսաբանելով նրանց և իրաններն էլ աւելացնելով վրան։ Պ. Աբուլաձէի առաջ բերած մի քանի նմուշները հայերէն ընագրի խանգարուած տեղերի ուղղելու մասին բաւական համոզեցուցիչ են և նրա աշխատանքը—նորհակալութեան արժանի հայերիս կողմից։

«Մօզդաուրիի» միւս յօդուածի—«Հարաւային Վրաստան»—հեղինակի նպատակն է ցոյց տալ թէ իբր այժմեան Թիֆլիսի նահանգի ընդարձակ Բօրչալու գաւառի (որի մէջն են Լոռին, Շուլաւէրը) հայ բնակչութեան մեծամասնութիւնը... հայայցած

*) Այդ երկտառարդ հայագէտ պարոնն աւարտել է իր ուսումը Պետերբուրգի համալսարանի արեւելեան բաժնումը։

վրացիներ են: Այդպիսի հայացած վրացիներ՝ ահագին քանակութեամբ՝ ապրել են, յօդուածագրի կարծիքով, Վրաստանի հարաւ-արեւելեան, այն է հին Հայաստանի սահմանակից, մասում, այսինքն այժմեան Ալեքսանդրօպօլի, Բօրչալուի, Գանձակի, Երևանի, Շուշու, Սիւնիսի, Թելաւի և այլ գաւառներում: Այդ երևոյթը տեղի էր ունենում այն պատճառով, որ վրացիների հայ լուսաւորչական եկեղեցուց անջատուելուց յետոյ շատ վրացիք հաստատ մնացին իրանց հին հաւատի մէջ, սովորեցին հայոց լեզուն, ծէսերը և կամաց-կամաց ձուլուեցան նրանց մէջ, ի հարկէ գլխաւորապէս հայերի աշխատանքով: Նոյն կերպարանափոխութեան ենթարկւում էին վրացիների ձեռքով հայերին ծախուած բազմաթիւ ճորտերը, և նոյնպէս այդ ճորտերի այն խմբերը, որ կամովին փախչում էին հայերի մօտ վրացի կալուածատէրերի ու թաւադների (իշխանների) չափազանց խստութիւններից: Գալով յատկապէս «Հարաւային Վրաստանին», որին պ. Ճիճինաձէն նուիրել է «Մօզգաւորիում» երեք յօդուած (№№ 1, 3 և 4), յօդուածագիրն ասում է, որ այդ գաւառը ժամանակով վրաց թագաւորութեան ամենահարուստ, ծաղկած անկիւններից մէկն էր: Նրա խիս բնակչութիւնը բաղկացած էր ամբողջապէս վրացիներից, որոնք ունէին մօտ 200 վանք ու եկեղեցի և երեք եպիսկոպոսական աթոռ: Սակայն միջին դարերում այդ կողմը գաղթած հայերը, օգտուելով Վրաստանի քաղաքական ձախորդ հանգամանքներից, տարածեցին քիչ-քիչ տեղական վրացիների մէջ հայ-լուսաւորչական կրօնը, հայ լեզուն, սովորութիւնները և ձուլեցին նրանց իրանց մէջ: Իսկ վրաց տէրութիւնն ու հոգեւորականութիւնը մատնեցին արանքից էին նայում այդ երևոյթի վրայ, բռնուած լինելով աւելի մեծ ցաւով—Վրաստանի քաղաքական անկման երկիւղով: «Ճիշտ է, վրաց թագաւորները ունենում էին շարունակ այդտեղ,—ասում է պ. յօդուածագիրը—իրանց հսկող ներկայացուցիչները, բայց այս վերջիններն էլ փայլում էին իրանց անտարբերութեամբ և յաճախ հէց իրանք հայ եկեղեցու գիրկն ընկնում»: Վրաց հոգեւոր տաճարներն էլ, բնականաբար, անցնում են հայ հոգեւորականութեան ձեռքը և դրանց թուումն են իբր թէ և հռչակաւոր Հաղպատի ու Սանահնի վանքերը: Այժմ այդ «Հարաւային Վրաստանում» յօդուածագիրը թուում է մի 10—15 գիւղի անուն, որոնց մէջ միայն մնացել են վրացիք, այն էլ կիսով չափ, որովհետեւ բնակիչների միւս կէսը՝ չը նայելով իրանց վրացի ծագման՝ պնդում է յօդուածագիրը՝ իրանց հայ են հռչակում, Գրիգոր Լուսաւորչի գաւառութեանը յարած լինելու պատճառով: Այդ մնացած վրացիքն էլ, պ. Ճիճինաձէի

կարծիքով, կարող են ժամանակով հայանալ, աչքի առաջ ունենալով որ այդ գիւղերը կամաց-կամաց անցնում են այժմ հայ կալուածատէրերի ձեռքը...

Պ. Ճ. վերջացնում է իր գրուածքը հետեւեալ սրտառուչ ողբով և անապացոյց մեղադրանքով.

«Հայ կը լինեն այդտեղ կալուածատէրերը, հայ-լուսաւոր-չական՝ բնակիչները և, ինչ ասել կ'ուզի, ամբողջ այդ կողմի անցեալը, ներկան և ապագան էլ նրանց (հայերի) սեփականութիւնը կը դառնայ և այն ամենը, ինչ որ վրայական էր, կը փոխուի և ուրիշ կերպարանք կ'ընդունի: Կը փոխուեն (?) մինչև իսկ հին, մեծամեծ եկեղեցիների արձանագրութիւնները և նրանց անունները (?): Ասում ենք այս այն պատճառով, որովհետև դրա նման օրինակներ չստ ենք տեսել (?): Ձեռքներիցս քնաց այդպէս և այդ ձևով Բօրչալուի գաւառը, այն անկիւնը, որտեղ երբեմն վրաց երեք եպիսկոպոսական աթոռ կար, որտեղ երբեմն վրացի բնակիչների թիւն այնչափ մեծ էր, որ այդ եպիսկոպոսներն էլ բաւական չէին լինում նրանց հովուելու համար... Այսօր այնտեղ վրացիների այն փոքրիկ թիւն է մնացել, որ մենք վերը յիշեցինք և այդ թիւն էլ, հասկանալի է, կ'անհետանայ, եթէ մենք ցոյց չը տանք հեռատեսութիւն, զգաստութիւն և դործունէութիւն *)»:

Ահա ինչպէս են վրացիները «պատմութիւն» գրում:

Մարդ մնում է ապշած, թէ ինչպէս պ. Ճ., որ նեղութիւն է քաշել այդքան կարևոր, հետաքրքիր և զարմանալի «պատմական» տեղեկութիւններ տալու իր ընթերցողներին, մոռացել է միանգամայն ցոյց տալու և այն պատմական աղբիւրները, որոնցից նա քաղել է այդքան անհաւանական, ուղղակի հէքիաթական անցքերի նիւթը: Այդ «պատմաբանի» համար կարծես գոյութիւն չունեն աշխարհիս երեսին ոչ պատմական գրաւոր յիշակարաններ, և ոչ մինչև իսկ հասարակ թուականներ, անցքերի ժամանակներ: Ապացոյցներ բերելը աւելորդ է համարում այդ վրացի «պատմաբանը»: Մենք դժուար յոշուեալ ամսի սկզբին, երբ լոյս տեսաւ պ. Ճ. առաջին յօդուածը («Մօզզաուրիում»), հրաւիրեցինք պարոնի ուշադրութիւնը այդ մասին տեղական «Новое Обозрение» լրագրում տպուած մեր մի յօդուածով, բայց այդ հրաւէրը մնաց ձայն բարբառոյ յանապատի և պ. Ճ. շարունակեց էլի առաջուայ նման «իւր էջը քշել»...

Ի վերջոյ, չը մոռանանք յիշելու և մի կարևոր բան. Բօրչալուի գաւառը, պ. յօդուածագրի ասելով, յայտնի էր Վրաստա-

*) Տե՛ս «Մօզզաուրի», № 4:

նուժ գլխաւորապէս «Սօմիէթի» (Հայաստան) անունով, Հարց-ինչու հարաւայի Վրաստանի և այդ «զուտ վրացական դաւաճը» «Հայաստան» էր կոչուում, եթէ նրա «խիտ բնակչութիւնը բաղկացած էր ամբողջապէս վրացիներից»:

Վերոյիշեալ «պատմաբանի» գրուածներից յետոյ մեզ համար, ի հարկէ, այնքան էլ զարմանալի չէր տեսնել «Իվերիա» լրագրի յունիսի 5-ի համարում (№ 119) այսպիսի մի՛ յամենայն դէպս անսպասելի՛ վերնագրով յօդուած. — «Վրացի-Գրիգորեաններ»։ Հարցն, ուրեմն, մի տեսակ, եթէ կարելի է այսպէս առնել, պաշտօնական կերպարանք է առնում։ Վրաց մամուլի մէջ շատ սովորական է կարգալ «վրացի-մահմեդական», «վրացի-կաթօլիկ» դարձուածը, բայց «վրացի-գրիգորեան», այն էլ այդպէս ապօրմբով գործ ածուած՝ — առաջին անգամն էինք տեսնում։ Պէտք է սակայն ասած, որ յօդուածի հեղինակը, մի հանդարտաբարոյ ծերունի, ամենևին միտք չունի որ և է վէճ յարուցանելու վրացի-լուսաւորչականների հարցի մասին կամ սրան ու նրան զրգոնելու։ Նա, իր հասակին ու տեմպերամենտին վայել մեղմութեամբ, տալիս է միայն յիշողութիւններ, որոնցով՝ նրա կարծիքով՝ հաստատուում է վրացի-գրիգորեանների բաւականաչափ թոռով գոյութիւնը կովկասի այլ և այլ մասերում։ Գրիգոր Լուսաւորչի հաւատը, յօդուածագրի ասելով, անարգել քարոզում էր Վրաստանում մինչև 19-դ դարի սկիզբը, այն է մինչև ռուսական տիրապետութիւնը։ Վրացիք միշտ սիրով էին ապրում հայերի հետ և անխտիր յաճախում նրանց եկեղեցին, կրնա հայրութիւն, խաչեղբայրութիւն անում նրանց հետ։ Ինչպէս կաթօլիկ միսիօնարներին, այնպէս էլ ևս առաւել հայ հոգևորականներին վրաց տէրութիւնը չէր արգելում՝ վրացիներին իրանց եկեղեցիների գիրկը քաշելու։ Եւ հայ հոգևորականութիւնը պարապ չէր մնում։ Նա գործում էր եռանդով, իսկ շատ վրացիք էլ իրանք իրանց կամքով գրւում էին հայ եկեղեցու անդամ, ոչինչ դատապարտելի բան չը տեսնելով դրանում։ Հայ հոգևորականութիւնն էլ իր կողմից մի նշանաւոր զիջում էր անում այդ նորագարձ լուսաւորչականներին, մտցնելով ժամերգութեան և եկեղեցական արարողութիւնների մէջ վրաց լեզուի գործածութիւնը՝ զուգընթացաբար հայերէնի հետ «Տասնիններորդ դարու համարեա մինչև երկրորդ կէսը, — հաւատացնում է ծերունի յօդուածագիրը — հայոց եկեղեցիներում գործ էին ածւում նաև վրացիէն աղօթքներ և չարչարանքի շարժում խաչելութեան աւետարանը կարդացւում էր վրացերէն և Գրիստոսի սգի երգն էլ երգւում էր վրացերէն։ Դա այնքան յայտնի իրողութիւն է, որ ապացուցանելու կարիք էլ չը կայ. այսօր

դեռ ևս շատ ծերունիներ կենդանի են և նրանց թւում ձեր խոնարհ ծառան, որ տեսել եմ աչքովս այդ ամենը և ահա կենդանի վկայ եմ կանգնած: Մինչև իսկ հայոց պատարագը թարգմանուած էր վրացերէնի և այդպիսի մի թարգմանութեան օրինակը կարելի է գտնել հիմա վրաց գրագիրութիւն տարածող ընկերութեան գրադարանում:

Վրացի-լուսաւորչականների գոյութեան կամ չը գոյութեան հարցը, այն էլ այդքան մօտիկ անցեալում, թողնելով հմուտ անձերի աւելի հիմնաւոր քննութեան, մենք կը ցանկայինք իմանալ՝ չէին գտնուի արդեօք նաև հայ ծերունիներ, մասնաւոր ծերունի քահանաներ, որ յիշելիս լինէին վրաց լեզուի նկարագրած գործածութիւնը մեղանում, Վրաստանի հայ եկեղեցիներում: Դա հետաքրքիր կը լինէր, ի հարկ է, որպէս մի պատմական փաստ, որովհետև շատ հաւանական է որ վրաց լեզուն գործածուած լինէր, զիջանելով լոկ վերախօս հայերի կարիքներին:

Գեղարուեստական բաժինը վրաց գրականութեան մէջ միշտ աչքի ընկնող, պատուաւոր տեղ է բռնել: Եթէ այդ բաժինը մենք համեմատելու լինենք, օրինակ հայ գրականութեան նոյնատեսակ բաժնի հետ, կը տեսնենք, որ տաղանդով գրուած, ընդհանուրի ուշադրութիւնը հրաւիրող վէպեր, պատմաւածքներ, պօէմաներ և ոտանաւորներ դա աւելի յաճախ հանդէս են գալիս վրաց, քան հայոց գրականութեան մէջ: Խօսքն այստեղ, ի հարկէ, ինքնուրոյն և տաղանդաւոր գրուածների մասին է: Ուշադրութեան արժանի է այստեղ և այն հանգամանքը, որ եթէ մենք առանձին-առանձին վերցնենք այդպիսի շնորհքով գրողներին նրանց և մեր մէջ, կը տեսնենք որ նրանց վիպագիրներն ու բանաստեղծները անհամեմատ աւելի աշխատասէր ու բեղմնաւոր են, քան մերոնք: Այս նկատողութիւնը, ի հարկէ, չի կարող վերաբերել մեր հսկայ—գրող Րաֆֆին, որի չափ խոշոր հատորներ դեռ չի տուել աշխարհին ոչ մի վրացի վիպագրող:

Ներկայ 1901 թուին լոյս տեսած վրացերէն բնլետրիստիկական արտագրութիւններից առանձին կերպով աչքի են ընկնում իրանց արժանաւորութիւններով պ. Վաթա—Փշաւեայի ընդարձակ «Յօժուողը» պօէման, որ տպուած է «Մօամբէ» (համբաւարեր) ամսագրի 2-դ և 3-դ համարներում և պ. Շ. Արագվիսպիրելիի «Իմ սիրտը—իմ հայրենիքն է» պատմաւածքը, տպուած նոյն ամսագրի 3-դ համարում:

Պ. Վաթա—Փշաւեայի (ծածկանուն է) մի բոլորովին որոշ

տեղ է բռնում իր մայրենի գրականութեան մէջ: Սրանից մօտ 12 տարի առաջ, թողնելով կիսատ ուսումը Պետերբուրգի համալսարանում (2-դ թէ 3-դ կուրսից), նա գնում է ուղղակի իր հայրենիքը—Կախէթի լեռները—որտեղ դարերից ի վեր ապրում են կորիճ ու վեհանձն վրացի լեռնականներ և խոփն ու արօրը ձեռքն առնելով՝ հասարակ երկրագործի կեանք է վարում մինչև օրս, ի մօտոյ ուսումնասիրում իր հայրենակիցների ներկան և անցեալը, ուրախանում ու տխրում նրանց հետ միասին: Այդ լեռնականները (փշաւեր, թուշեր, խնուրներ), որ յայտնի են այժմ որպէս հմուտ որսորդներ ու խաշնարածներ, նշանաւոր էին անցեալում իրանց արիւնահեղ դարերը ընդհարումներով լէզգիների և քիստերի հետ, ընդհարումներ, որոնք վերջացան ընդամենը սրանից մօտ 40 տարի առաջ, Կովկասի վերջնական տիրապետութիւնից յետոյ: Ահա Կախէթի այդ լեռները լիքն են այսօր անթիւ աւանդութիւններով ժողովրդական նշանաւոր հերոսների մասին, որոնց կտրճութեան, անվեհերութեան ու վեհանձնութեան գովքն ու պատմութիւնը երգւում են ու բերանէ բերան անցնում այնտեղ, ոյժ ու աշխոյժ ներշնչելով նոր սերունդներին: Եւ պ. Վաթա—Փշաւեւան, այդ լեռների որդին, տոգորւած այդ հերոսների աշխարհի մթնոլորտով, ընծայում է տարին մի քանի մեծ ու փոքր չքնաղ, կախարդիչ պօէմա իր մայրենի գրականութեան, որոնք բոլորն էլ կարդացւում են անպայման յափշտակութեամբ: Այդ պօէմաներում հանդէս են գալիս համարեա միշտ նաև լեռնցի համակրելի կանայք իրանց նոյնպէս անվեհեր հոգով և անձնուրաց, լեռնական վճիտ աղբիւրի նման մաքուր, յստակ սիրով, լեռնական չքեղ բնութեան աննման ուժգին թափով շեշտուած նկարագրութիւններ, որսորդական կեանքի հրապուրիչ պատկերներ, ժողովրդական լեզուի ճոխ դարձուածքներ ու բառեր: Այդ իր սիրած աշխարհից տաղանդաւոր բանաստեղծը տուել է մինչև այժմ մօտ 10 բաւականին մեծ պօէմա, իսկ փոքր պօէմաների, ոտանաւորների և մանր, արձակ ձևով գրած պատկերների թիւը հասնում է մի քանի տասնեակի: Այդ բոլոր արտադրութիւնները կրում են իրանց վրայ արտադրողի մեծ խնամքի և վարպետութեան կնիքը: Զէ կարելի միայն չը ջաւել, որ նա մի քիչ սիրում է ձգձգել իր մեծ պօէմաները, մանաւանդ նրանց մէջ պատահող խօսակցութիւնները: Այդ պակասութիւնից բոլորովին զերծ է, մեր կարիքով, միայն «Էթերա» պօէման, որ զարմանալի կատարելութեամբ ձևած ու կտրած ամբողջութիւն է ներկայացնում:

Մօամբէ» ամսագրի միւս յաջող գեղարուեստական դը-

բուժափութի («Իմ սիրտը—իմ հայրենիքն է») հեղինակն է, ինչպէս ասացինք, պ. Շ. Արագվիսպիրեւլին (ծածկանունն է)։ Սա նոյնպէս բարձր ուսումով (անասնաբույժ է) և վերջին 10—12 տարուայ գրող է։ Ստեղծելով իր գործունէութեան սկզբի տարիներում մի շարք գեղեցիկ, ճշգրիտ և կոկիկ պատկերներ գիւղական նիստ ու կայրից, նամանաւանդ գիւղական մանուկներէ կեանքից, պ. Արագվիսպիրեւլին վերջին տարիները, նուիրեց իր տաղանդաւոր գրիչը մարդկանց հոգու խորքերը թափանցող սուր դիտողութիւնը համարեա թէ ամբողջապէս՝ ժամանակակից վրացի ինտելիգէնտների տիպերի ստեղծագործութեան։ Նրա այդ վերջին ուղղութեան բազմաթիւ մանր ու մեծ պատմութեանքները մի շքեղ կալէյդոսկոպ են, որի մէջ կարելի է տեսնել ամեն տեսակ հաւատի, սկզբունքի, իդէալի և տրամադրութեան երիտասարդ ինտելիգէնտներին՝ իրանց ամբողջ հողեկան մերկութեամբ։ Նա մեծ ջանք է գործ դնում իր հերոսների հոգեբանական վերլուծութեան վրայ և այդ կողմից նա ունեցաւ մի շարք հետեւողներ երիտասարդ վրացի վիպագրողների մէջ և համարուեց հիմնադիր մայրենի վիպագրութեան հոգեբանական դպրոցի։

Իբրև փիլիսոփայ, պ. Արագվիսպիրեւլին ծայրայեղ պիսիմիստ է և նրա գրութեանքների մեծ մասը համակուծ են ընթերցողներին խոր թախիծով և անյուսուլթեամբ։ Այդ պիսիմիզմը աւելի զօրեղ կերպով արտայայտուած է մանաւանդ նրա սիրոյ մասին ունեցած հայեացքի մէջ. նրա բոլոր սիրահարուած հերոսները ունենում են միայն մի շատ կարճատև և բուռն երջանկութիւն և ապա ընկնում չարաչար գծախտութեան մէջ... Վրաց նոր բեկեռիստներից այդ ամենատաղանդաւորի գլուխութեանքները թողնում են երբեմն մեղ վրաց այնպիսի տպաւորութիւն, որ կարծեա թէ նրանց հեղինակն աշխատում է յարմարեցնել կեանքը իր առաջուց կազմած ծրագիրներին։ Պատահում են նրանց մէջ նաև անբնական տեղեր ու գրութիւններ։

Հաղորդենք այժմ մի քանի խօսքով պ. Արագվիսպիրեւլու վերոյիշեալ նոր պատմութեանքի բովանդակութիւնը, որ կապ ունի վերջերս վրաց մամուլի մէջ առանձին կերպով չնշուած ազգային ինքնաճանաչութեան հարցի հետ։

Համալսարանական երիտասարդ լեհացի Զդիսը պատահմամբ հանգիպում է Թիֆլիսում իր նախկին ընկեր, նոյնպէս համալսարանաւարտ, վրացի Գաբրոյին, որի երակը ուժգին կերպով զարկում էր հասարակական բարիքների համար։ Սա ունէր ծանօթ ընտանիքների մեծ շրջան, որոնց մէջ նոյնպէս աշխատում էր վառել ժողովրդասիրական զգացումները։ Օտա-

րական Ձգիսը սաստիկ հետաքրքրուում է վրացի կանանց մտա-
ւոր և բարոյական վիճակով և խնդրում է իր ընկերոջը ծանո-
թացնելու նրանց հետ Լեհացին շատ գոհ է մնում վրացուհի-
ների գեղեցկութեամբ, բայց շատ էլ վշտանում է նրանց հոգե-
կան դատարկութեան, անտարբերութեան և անհայրենասիրու-
թեան պատճառով: Միակ բացառութիւնը լեհացին գտնում է
չքնադադէմ օրիորդ Մարօի մէջ, որ սաստիկ ոգևորւում էր
Գաբրօի գաղափարներով: Ձգիսի և օրիորդի մէջ գոյանում են
շուտով փոխադարձ քնքոյշ զգացումներ և երբ առաջինը խորին
ցաւով յայտնում է նրան, որ նրանց երջանկութիւնը չէ կարելի
գլուխ գալ, որովհետև ինքը պարտաւոր է ապրել Լեհաստա-
նում, իսկ Մարօի նման մի անձնուէր հայրենասիրի համար
անհնարին կը լինի թողնել Վրաստանը, — «ազնիւ» օրիորդը մի
ակնթարթում պատուում է իր զիմակը և բղաւում. «Ի՞նչ, միթէ
դուք կարծում էք, որ ես ճիշտ՝ բանի տեղ եմ գնում Գաբրօի
թիթում կարծիքները: Իմ հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ իմ
սիրտն է... Ես ձեզ սիրում եմ, գնանք, ուր ուզում էք...» Ա-
պուշ կտրած լեհացին նայում է մէկ էլ չքնադադէմ օրիորդի
անսանձական կրքով լի աչքերին և զգումնքով փախչում նրա-
նից, հէնց միւս օրը գէպի Լեհաստան ճանապարհւում: Վար-
չաւից դրած երկար նամակում նա ասում է, ի միջի պլոյց, իր
մտերիմ ընկեր Գաբրօին. «Վրացուհիներն ասում են, թէ իրանց
հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ իրանց սիրտն է, բայց լեհուհի-
ները բոլորովին այլ կարծիքի են, մեր սիրտն, ասում են սը-
րանք, այնտեղ է, որտեղ մեր հայրենիքը, և եթէ չի լինի հայ-
րենիք — թո՛ղ չը լինի և մեր սիրտը»:

Պ. Արագվիտալիելին գրել է վերջին ամիսներս «Ցնօրիս
փուրցելի» լրագրումն էլ մի քանի աւելի մանր պատմութեա-
ններ, որոնք բոլորն էլ կարգացւում են սովորական հաճութեամբ:

Մի ուշադրութեան արժանի շրջաբերական է ուղարկել
Իմէրէթի վրացի առաջնորդ սրբազան Լէոնիդը իր ստորագրեալ-
ներին: Բանը նրանումն է, որ այդ կողմի վրացիք (Իմէրէթները)
զարմանալի սովորութիւններ ունեն իրանց ննջեցեալը սգալու
և թաղելու համար: Մեռելը ամբողջ մի շաբաթ և աւելի դըր-
ւում է տան բակում և ամեն օր հարեանները, ծանօթները,
ազգականները՝ մարդ և կին՝ գալիս շարւում են դիակի շուրջը
և անասելի սուգ ու չիւան բարձրացնում, նամանաւանդ կա-
նայք, որոնց մի մասը «մասնագիտաբար» զբաղւում են մեռել-
ների սգալով և որոշ վարձատրութիւն ստանում: Այդ վարձկան
լալկաներին միանում են, ինչ ասել կ'ուզի, և մեռելատէրերը,

որոնք չանկուտում են անխնայ իրանց երեսները և փետում մազերը: Աւելի մեծ վայնասուն է բարձրանում, ի հարկէ, թաղման հանդէսին և այդ ժամանակ կատարւում են էլի ուրիշ, կռապաշտական ժամանակներից մնացած աւելորդ, ծէսեր: Ապա գալիս է շույլ քէլէխը, որին մասնակցում են մինչև իսկ մօտակայ գիւղերից եկած հիւրերը: Այդպիսով մահը դառնում է իմէրէթում ոչ միայն մի բարոյական դժբախտութիւն, մեռնողի շրջապատողների հաճար, այլ և մի կատարեալ տնաքանդութիւն նիւթական տեսակէտից: Կան գիւղացիներ, որոնց վրայ մեռել թաղելը նստում է 500, 1000, մինչև իսկ 1500 ոսկւի: Այդ ծախսերը նրանք հոգում են պարտքով և մինչև մահը տնքում նրա ծանրութեան տակ: Լէոնիդ եպիսկոպոսը խստիւ հրամայում է քահանաներին վերացնելու իրանց ծխերից թէ յիշեալ հեթանոսական սովորութիւնները և թէ այդ փարթամ «հոգեհացերը»: Հրամայում է, որ ննջեցեալը թաղուի ոչ ուշ քան երեք օրից յետոյ և որ իրանք քահանաները ամենից առաջ դորձադրեն այդ առաջարկութիւնները իրանց տան և մօտիկ ազգականների մեռելների վրայ, որպէս զի ժողովուրդն էլ նրանց հետևի: Պատուիրադանց քահանաները կ'ենթարկուեն այսուհետև խիստ պատասխանատուութեան:

Աչքի առաջ ունենալով սրբազան Լէոնիդի անագին ժողովրդականութիւնը իր թեմում, կարելի է յուսալ, որ նրա այդ խելացի ցանկութիւնը կամաց-կամաց կ'իրագործուի: Վրացոյ կարելի է բաղդաւոր համարել, որ նրանց բարձր հոգևորականները եղել են միշտ՝ այս վերջին մի քանի տասնեակ տարիներում՝ անպայման արժանաւոր մարդիկ: Մի քանի տարի սրանից առաջ վախճանուած իմէրէթի առաջնորդ Գաբրիէլը կատարելապէս պաշտում է իր թեմից և ամբողջ Վրաստանից: Երբ մի որևիցէ վրացու պատմում էք, օրինակ, մի հայ իդէալական եպիսկոպոսի կամ վարդապետի մասին, վրացին չէ գտնում իր հիւսմունքը յայտնելու ուրիշ ձև, բայց եթէ հետեւեալը. «ուրեմն դա էլ մեր Գաբրիէլ եպիսկոպոսի նման է եղել»: Այժմեան Գուրիայի և Մինգրէլիայի եպիսկոպոս ծերունազարդ Ալէքսանդրը, իմէրէթի եպիսկոպոս Լէոնիդը և Գօրու եպիսկոպոս (էկզարխի փոխանօրդ—викарій) Կիրիոնը—վայելում են իրանց հօտի անպայման յարգանքն ու սէրը: Դրանք բոլորն էլ իրանց հօտի անձնուէր, ժիր, արթուն հովիւներ են: Դրանց չնորհով այսօր, ի միջի այլոց, ամբողջ Վրաստանը ծածկուել է ուսումնարանների անագին ցանցով: Ոչ մի վրացու բերանից չէք լսի գանգատ այդ պատուական հայրերի մասին: Շրջադայելով յաճախ

իրանց հովուութեան յանձնած ժողովրդի մէջ, դրանք յոյս ու հաւատ են ներշնչում ամեն տեղ իրանց աղնիւ խօսքով, եռանդով և լուրջ գործունէութեամբ: «XIX դարու երկրորդ կէսին,—ասում էին սրանից մի ամիս առաջ Լէոնիդ սրբազանին՝ Իմէրէթի մի կողմում նրան դիմաւորելիս—Գարբիէլ եպիսկոպոսը առաջնորդում էր խօսքով ու գործով Իմէրէթի թեմի ժողովրդին որպէս մի լուսաւոր սիւն... Նոյնն ենք սպասում ձեր սրբազնութիւնից ներկայումս: Քսաներորդ դարում ձեզ է վիճակւում առաջնորդելու այդ ժողովրդին Քրիստոսի խաչով եւ արթուն գործունէութեամբ: Լիայոյս ենք և համոզուած, որ դուք պիտի հասցնէք ձեր հօտը մինչև ցանկալի նաւահանգիստը *»:

Աւելացնենք նաև, որ մեր թուած բոլոր եպիսկոպոսները յայտնի բարեգործներ են միևնոյն ժամանակ. նրանք իրանց ոռճիկն ու նիւթական հասոյթները բաժանում են շարունակ ազգային այլ և այլ հաստատութիւններին և կարօտեալ ժողովրդականներին:

Քսան տարուց աւել է, որ վրացիք ունեն մի արդիւնաւէտ և համակրելի երաժշտագէտ, պ. Փ. Քօրիձէ: Իտալիայում իր մասնագիտական ուսումն աւարտելուց և հայրենիք վերադառնալուց յետոյ, նա նուիրեց իրան բացառապէս ազգային ժողովրդական երգերի հին և նոր եղանակները ուսումնասիրելուն և իր հայրենակիցների մէջ մուգիկայի ճաշակը զարգացնելուն: Ճանապարհորդելով շարունակ Կախէթի, Իմէրէթի, Մինգրէլիայի, Գուրիայի և վրացաբնակ տեղերի այլ և այլ կողմերում, պ. Քօրիձէն առանձին ջանասիրութեամբ գրի է առնում բոլոր ուշադրութեան արժանի երգերը իրանց մօտիւներով և ապա, վերադառնալով Թիֆլիս, կարգի է բերում այստեղ իր հաւաքածուները, մշակում և տպագրութեան յանձնում նրանց, որքան որ միջոցները ներում են: Իսկ այդ միջոցները կազմում են այն նուէրները, որ տեղում են շարունակ նրա հասցէով վրաստանի զանազան սնկիւններից, թէպէտև չափաւոր քանակութեամբ: Նա մշակում է նոյնպէս հոգևոր, եկեղեցում գործածուող երգերը: Միւս կողմից պ. Քօրիձէն պատրաստում է յաճախ երաժշտական խմբեր և համերգներ տալիս իր սիրած ժողովրդական երգերից թէ Թիֆլիսում և թէ գաւառներում: Այդպիսով նա յիշեցնում է մեզ մեր երաժշտագէտ պ. պ. Կարա-Մուրզային և Մ. Եկմալեանին՝ միասին վեր առած: Բայց պ. Քօրիձէն դեռ մի բանով էլ գերազանցում

*) Տես „Իվերիա“, № 102

է նրանց, ինչպէս հիմա կը տեսնի ընթերցողը: Նա տալիս է շարունակ ձրի դասեր իր բնակարանում և մեծ պատրաստականութեամբ՝ բոլոր այն երկու սեռի երիտասարդներին, որոնք կը ջանկան սովորել նախ այդ ազգային մօտիւնները և ապա ընդհանուր, եւրոպական երաժշտութիւնը: Այդ նպատակով նա տպում է ամեն տարի յայտարարութիւններ վրաց լրագրիւններում, իսկ վերջերս նրա՝ «Իվէրիայում» գետեղած «Վրաց ազգային երաժշտութեան նշանակութեան մասին» ընդարձակ յօդուածում կարդում ենք հետեւեալ ուշադրութեան արժանի տողերը. «Նայեցէք, — ասում է պ. Քօրիձէն վրաց երկու սեռի թարմ ներկայացուցիչներին — ձեր հարեան երիտասարդ օրիորդներին և պարոններին, որոնք չեն խնայում ոչ ժամանակ, ոչ աշխատանք և ոչ փող՝ իրանց երաժշտութիւնը սովորելու և նրան լաւ հողի վրայ կանգնեցնելու համար: Իսկ դուք հօ ոչինչ չը պէտք է կորցնէք բացի օրական մի ժամից, քանի որ գիտութիւնը անվարձ կը ստանաք: Պատրաստ եմ սովորեցնելու ձեզ, բացի վրաց երաժշտութիւնից, նաև եւրոպական մուզիկան ու երգերը՝ որ լեզուով որ կամենաք: Առհասարակ վրացիք երաժշտական ձիրքի տէր են, ինչո՞ւ հապա չը պէտք է յուսանք, որ մերոնցից էլ կարող են շատերը պատուաւոր դիրք բռնել երաժշտական ասպարէզում: Մէկ ուշադրութիւն դարձնենք լրագրական յայտարարութիւնների վրայ. մեզ կը պատահեն գերմանացի, ֆրանսիացի, ռուս և հայ երգիչների անուններ: Իսկ վրացի երգչի անուն... ո՞ր է այդ վրացի երգիչը... ձեզ եմ թողնում պատասխանը տալու *):»

Ձրի դաս առնողները ամենևին պարտաւոր չեն, ի հարկէ, մասնակցելու իրանց ուսուցչի տուած համերգներում: Ինքը պ. Քօրիձէն ապրում է ունևոր ընտանիքներում աւանդած մասնաւոր դասերով:

Մեր ընթերցողներին յայտնի պ. Արչ. Զօրջաձէն դարձեալ մի քանի յօդուած տպեց «Տնօրիս-Փուրցելի» լրագրում և «Մօամբէ» ամսագրում իր այդ սիրած թեմայի մասին: Այս անգամ նա աւելի որոշ կերպով կանգ է առնում հայ զաղթականների հարցի վրայ և յայտնում, որ իր հայրենակիցները չեն կարող հաշտ աչքով նայել հայերի վրայ, քանի որ տաճկահայ մշակները կը շարունակեն կտրել վրացի բանուորների հացը և էժանացնել սրանց ստացած օրավարձը: «Կվալի» չաբաթաթերթը մի շարք խմբագրական յօդուածներով (№ № 22, 23, 24, և 25) ցոյց տուեց պ. Զօրջաձէի յօդուածների անթիւ անհեթեթու-

*) Տե՛ս «Իվէրիա», № 96.

թիւները, առողջ կրիտիկային չը դիմանալը և նրանց փնասակար ոգին: Նոյն ուղղութեամբ մի գեղեցիկ յօդուած գրեց նորից այդ լրագրի աշխատակից պ. Ի. Գոմարթեկին «НОВОЕ ОБОЗРЕНИЕ» լրագրում (№ 5747):

Միշտ հայատեաց «իվերիա» լրագիրը մի անսովոր սառնութիւն ցոյց տուեց այս անգամ: Նա չը միացաւ պ. Զօրջանէին, չը յիշեց նրա անունը, այլ բաւականացաւ միայն տպելով երկու մեծ, հինգ համարում տեղաւորուած, ֆէլիէտօն «Վրաց ազգային ինքնաճանաչութեան» և «Վրաց բռնելիք ուղղութեան» մասին, որոնց մէջ սակայն հայերի «իզն ու թողը չը կայ»: Զարմանք...

Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ